

Władysława Błońska

Determinanty rozwoju zawodownawstwa w Polsce : XVIII wiek-1939 rok

Chowanna 2, 41-61

1994

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

„Chowanna”	Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego	Katowice 1994	R. XXXVI (XLVII)	T. 2	s. 41–61
------------	--	---------------	---------------------	------	----------

Władysława BŁOŃSKA

Determinanty rozwoju zawodoznawstwa w Polsce (XVIII wiek — 1939 rok)

Geneza zawodoznawstwa

Wprowadzanie młodzieży w prace dorosłych, udzielanie jej wskazówek przy wykonywaniu rozmaitych czynności stanowiło od zarania dziejów podstawową metodę wychowania do pracy. Wraz z postępującym podziałem pracy poczęły się krystalizować zawody, a przysposobienie do pracy w określonym zawodzie, dzięki stosowaniu kryterium specjalnej zręczności kandydatów, obejmowało już mniej czynności produkcyjnych.

Z chwilą wyemancypowania się poszczególnych zawodów, a w ich obrębie specjalności, zaczęły ulegać zmianie formy przysposobienia do zawodu; wyraźnie występujące w średniowiecznym wychowaniu do rzemiosła. Kryterium trudności zadań zawodowych stało się podstawą do hierarchizowania procesu opanowywania umiejętności produkcyjnych¹. Najważniejsze kwalifikacje mistrzowskie zdobywali tylko nieliczni. Wiedza zawodowa – o narzędziach i procesach produkcji – nosiła nadal charakter praktyczny, przydawała mistrzowi wielkiego znaczenia i przekazywana była adeptom w drodze empirycznej.

¹Proces ten regulowała organizacja cechowa monopolizująca swą gałąź wytwórczości, a w dalszej kolejności także rynek zbytu.

W miarę rozwoju stosunków kapitalistycznych wzrastało zapotrzebowanie na siłę roboczą i uległy zmianie sposoby produkcji, co spowodowało konieczność wprowadzania nowych form przekazywania wiedzy fachowej oraz brania pod uwagę kryterium zdolności i zamiłowań. Wystarczy wspomnieć, że już w połowie XVI wieku Andrzej Frycz M o d r z e w s k i (1953) podniósł uzdolnienia do rangi najważniejszego kryterium kształcenia młodzieńców, co podjęli w następnych wiekach encyklopedyści (A l e m b e r t, 1954) oraz przedstawiciele pedagogiki klasycznej oświecenia i pozytywizmu (m.in. J. Locke, S. Staszic, H. Spencer).

Dotychczasowe niezwerbalizowane formy przekazu wiedzy zawodowej wskutek pogłębiania się podziału pracy musiały być zastąpione innymi. Tenże podział pracy spowodował rozczłonkowanie całościowej wiedzy zawodowej (o procesie wytwarzania, o organizacji pracy, o zbycie artykułów) na drobne specjalności, których główną bazę wyjściową – zgodnie z ideą filozofii nowożytnej (B a c o n, 1838, s. 54–186) – miała stanowić wiedza przyrodnicza, opanowywana w drodze doświadczenia oraz skutecznie wykorzystywana w praktyce.

Na proces przyspieszonego krystalizowania się wiedzy zawodowej znaczący wpływ wywarła rewolucja przemysłowa. Nowe technologie przyczyniły się do dalszego rozpadu znanych dotychczas zawodów na drobne specjalności, a wprowadzone do produkcji maszyny uczyniły pracę bardziej zintelektualizowaną. Pojawiły się też zupełnie nowe zawody związane z konstrukcją i obsługą maszyn, ich konserwacją czy udoskonaleniem, które ujęte zostały w jedną grupę tzw. zawodów technicznych. W tej sytuacji formy wprowadzania do pracy produkcyjnej – jako dominujące dotychczas sposoby kształcenia – nie spełniały oczekiwań, toteż musiały być zastąpione innymi. Obserwuje się w końcu XVIII i na początku XIX wieku procesy schoraryzacji kształcenia zawodowego (N o w a c k i, 1967, s. 265–284), które doprowadziły do ukształtowania się 2 typów szkół: realnych i zawodowych (T r u c h i m, 1936, s. 21).

Zapoczątkowana w 100 lat później w krajach zachodnich rewolucja techniczna spowodowała dalsze zmiany – przyrost wiedzy o zawodach. Dynamika przemian sposobów produkcji dyktowała nowe potrzeby pod adresem szkoły

zawodowej. Systematycznie automatyzowana praca produkcyjna wymagała teraz przygotowania ludzi sprawnych do jej wykonywania, natomiast wiedzę o całości procesów produkcyjnych uznano za niezbędną tylko nielicznym jednostkom. Ta dwoistość przejawiała się w praktyce w selekcyjonowaniu osób najzdolniejszych – tylko w drodze przyuczenia do zawodu pracownicy opanowywali określony element pracy produkcyjnej w systemie taśmowym, całość wiedzy zawodowej zastrzeżono dla kierowników (T a y l o r, 1903).

Rewolucja przemysłowa przełomu XVIII i XIX wieku powołała do życia szkolnictwo zawodowe, natomiast rewolucja techniczna początku XX wieku przyczyniła się do jego specjalizacji i profilowania oraz umocnienia jego rangi społecznej. Znaczącą rolę w tym procesie odegrał rozwój nauk przyrodniczych (w drugiej połowie XIX wieku), a także nauk społecznych, których wyniki miały służyć bezpośrednio praktyce. Zwłaszcza zaś od psychologii oraz pedagogiki oczekiwano optymalizacji doboru kandydatów i kształcenia ich dla potrzeb przemysłu. W konsekwencji w początkach XX wieku zaczęto gromadzić wiedzę o zawodach w sposób naukowy (H a u s z y ł d, 1924a; P o r ę b s k i, 1927, s. 180–181, 252–262), wykorzystując ją dla celów teoretycznych i praktycznych ².

Próby przednaukowej klasyfikacji zawodów

Szybki przyrost wiedzy o zawodach, o sposobach produkcji wpływał nie tylko na profilowanie kształcenia zawodowego, ale zmuszał także do jego popularyzacji. W drugiej połowie XIX wieku zaczęły się więc ukazywać publikacje traktujące o pracy. Z 1862 roku pochodzi rozprawka anonimowego autora, zatytułowana *O pracy*, w której zostały omówione w przystępnej formie takie zagadnienia ogólne, jak: praca, podział pracy, zamiana, pieniądze, oraz znalazły się bardziej szczegółowe uwagi: o fabrykancie i rzemieślniku,

²Opracowanie charakterystyk zawodowych w formie opisów i wykresów, porównywanie profilów psychofizjologicznych i psychotechnicznych badanych jednostek; badanie diagnostyczności metodyk i prognostyczności wyników itd., opracowanie materiałów dla celów orientacji zawodowej.

o rolniku, kupcu, nauczycielu, urzędniku. Rozprawkę kończy analiza następujących pojęć: użyteczność i ocena rzeczy, własność, kapitał i procent, bogaci i ubodzy, maszyny. Wymienione w tej książce profesje zostały zanalizowane ze stanowiska społeczno-ekonomicznego, nie zaś z punktu widzenia samego procesu pracy, a więc ze względu na cechy fizyczne i psychiczne kandydata do określonego zawodu czy konkretne zadania wynikające z warsztatu pracy (*O pracy*, 1862).

Utylitarne funkcje spełniały poradniki zawodowe ukazujące perspektywy pracy w poszczególnych profesjach, wydawane z inicjatywy J. T. Lubomirskiego, liberalnego arystokraty działającego w zorganizowanym przez niego w 1858 roku Warszawskim Towarzystwie Dobroczynności. Poradniki adresowane były głównie do młodzieży szlacheckiej, która w nowych społeczno-ekonomicznych warunkach Królestwa musiała zdobywać trwałe podstawy egzystencji w przemyśle, rzemiośle i handlu. Pojawił się tu również problem usamodzielnienia kobiet – poprzez ukończenie kursów przysposobienia zawodowego. Treści poradników ulegały wprawdzie modyfikacjom pod wpływem rozwijających się nauk, zachowywały jednak naukowo-uitylitarne charakter, nie odbiegając zresztą od głównych założeń pedagogiki utylitarnej Herberta Spencera (1879).

Wielu pedagogów podkreślało za Spencerem praktyczne cele wychowania; m.in. Henryk Wernic (1839–1905), przedstawiciel pedagogiki mieszczańskiej. Wśród wielu jego prac znajdziemy: *Praktyczny przewodnik wychowania* (1891), *Co i jak robią rzemieślnicy. Opis rzemioł dla młodzieży, tudzież przewodnik przy wyborze powołania* (1898). Wyrażał w nich troskę o kształcenie zawodowe, o przygotowanie młodzieży do wyboru zawodu. Za podstawowe zadanie uważał budzenie świadomości zawodowej, a także rozwijanie zamiłowań do pracy technicznej, którą jako pozytywista nazywał „niewyczerpanym źródłem pomyślności narodowej”. Wiedza zawodowa, w jaką należy wyposażać młodzieńca, winna – zdaniem Wernica – w sposób wierny przedstawiać trudności danego zawodu, warunki, w jakich odbywa się praca, oraz pomyślność, jaką może zapewnić na przyszłość. Zdobyta wiedza o zawodach zastąpi – według Wernica – rolę doradcy, „gdy nadejdzie chwila odpowiedniego powołania dla synów” (W e r n i c, 1898, s. 2). Uwagi autora doty-

czące wyboru zawodu: poznanie zainteresowań i zamiłowań, zdrowie odpowiednie do warunków przyszłej pracy, poznanie warunków egzystencji na przyszłość w danym zawodzie, przestrzeganie przed przymusem – stawiają H. Wernica w szeregu znawców problematyki poradnictwa pedagogicznego. Należy ponadto podkreślić, iż H. W e r n i c (1898) był autorem pierwszej w Polsce przed naukowej klasyfikacji zawodów³, która stanowiła niewątpliwie podstawę do opracowywania w następnych latach poradników zawodoznawczych dla rodziców, wychowawców i młodzieży.

Zasodom utylitaryzmu pedagogicznego hołdowało wielu wybitnych działaczy pozytywizmu polskiego, m.in. Piotr Chmielowski (1848–1904) oraz Aleksander Świętochowski (1849–1936). Zagadnienia praktycznego przygotowania do życia, w szczególności kobiet, omawiali na łamach „Przeglądu Tygodniowego”. Na podobne kwestie zwracał uwagę Franciszek T c h ó r z n i c k i (1891), który szeroko omówił 2 zawody: lekarza i rolnika, pobieżnie zaś potraktował zawody prawnicze, pedagogiczne, budowlane, „inżynierskie” oraz agronomię, leśnictwo, handel, górnictwo, sztuki piękne. Wartościowe z punktu widzenia zawodoznawstwa są w jego przewodniku treści dotyczące poznawania samego siebie oraz wymagań różnorodnych zawodów, w celu umiejętnego podejmowania dojrzałych decyzji zawodowych. Same zaś profesje zostały zanalizowane pod kątem indywidualnych i społeczno-ekonomicznych wartości z równoczesnym podaniem informacji na temat sposobów, miejsc i kosztów kształcenia, a także perspektyw zawodowych. Tchórznicki ukazał przy tym walory kształcenia rzemieślniczego, ogólnie dostępnego, które – co podkreślał – nie zabezpieczało wszystkim absolwentom pracy w miastach, za to możliwości rozwoju stwarzało w miasteczkach, osadach przemysłowych, na wsi. Słuszna okazała się opinia autora, gdy spojrzeć na rozwój miast polskich w latach 1870–1900 (K o s t r o w i c k a, L a n d a u, T o m a s z e w s k i, 1976, s. 160).

W pierwszych dziesięcioleciach XX wieku nastąpił wzrost zainteresowania problematyką poradnictwa zawodowego, co było niewątpliwie następstwem szybkiego rozwoju psychologii i pedagogiki oraz zgłaszanych przez

³49 profesji ujęto w 5 grupach: 1) rzemiosła zajmujące się obrabianiem skóry, 2) rzemiosła obrabiające len i wełnę, 3) rzemiosła obrabiające drewno, 4) rzemiosła obrabiające metale, 5) rzemiosła obrabiające glinę.

przemysłowców oczekiwań pod adresem tychże. Naukowe i praktyczne ramy zagadnieniom poradnictwa starała się nadać psychotechnika – nowa gałąź psychologii praktycznej. Wśród naukowych autorytetów psychotechniki wymienić należy m.in. Hugona Münsterberga (1863–1916), Wilhelma Moedego (1888–1933), Bronisława Biegeleisena-Żelazowskiego (1881–1963), Jana Wojciechowskiego (1871–1939). W polskich poradnikach zawodowych dominował wówczas główny cel – uświadomienie młodzieży jej zdolności, zamiłowań, upodobań przy równoczesnym liczeniu się z warunkami zdrowotnymi. Należy tu zauważyć, że stosunek medycyny do poradnictwa zawodowego ukształtował się pod wpływem fizjologicznych badań w przemyśle, wyprzedzających właściwą psychotechnikę (B ł o Ń s k a, 1977; s. 49). Interesującym studium u progu XX wieku była praca Ludwika Krzywickiego (1859–1941) zatytułowana: *Typy zawodowe*. Stanowi ona wybiórczą syntezę wiedzy antropologicznej, psychologicznej i socjologicznej, niezmiernie istotnej w poradnictwie zawodowym (K r z y w i c k i, [b.r.w.]; zob. także 1902). Ten długi okres gromadzenia wiedzy zawodoznawczej zamyka praca pod redakcją Stanisława D o b r o w o l s k i e g o (1914): *Poradnik przy wyborze zawodu* (cz. 1). W artykule wstępnym redaktor uzasadnił ważność wyboru nie tylko względami indywidualnymi, ale w większym jeszcze stopniu – społecznymi. Dostrzegając naturalny związek między człowiekiem a pracą, postulował, aby poradnictwo zanalizowało rozliczne zagadnienia tego związku i by na tej podstawie opracowało metodykę oraz organizację pracy. Rozumiejąc, iż kwestie te nie mają w aktualnych warunkach (rok 1914) możliwości rychłego urzeczywistnienia, specjalną rolę w tym zakresie wyznaczył szkole. S. Dobrowolski, z wykształcenia nauczyciel, zdawał sobie sprawę, że należycie ukierunkowana przez wychowawców młodzież (pogadanki o zawodach i wymaganiach zawodowych) zmierzać będzie do poznania siebie i dokonania trafnego wyboru. Autor chciał, aby praca ta była prowadzona według dobrego przewodnika, ujmującego wiedzę na podstawie uprzednich źródłowych opracowań poszczególnych zawodów. Dlatego część 1 (obejmująca: rolnictwo, ogrodnictwo, leśnictwo, melioracje rolne oraz miernictwo) opracowana została, zdaniem redaktora, przez najwybitniejszych zawodowców, według wspólnie przyjętego planu. Składały się nań:

- ogólne pojęcie o danym zawodzie, ujmujące jego istotę, przeznaczenie oraz rangę społeczną;
- stosunek jednostki do danego zawodu, czyli kwalifikacje fizyczne, umysłowe oraz moralne jednostki, która zamierza pracować w określonym zawodzie;
- stopnie i typy zawodowców w danym zawodzie pod względem kwalifikacji i uposażenia oraz zapotrzebowania w społeczeństwie;
- zdobycie wykształcenia zawodowego bądź w drodze praktycznej wraz z samokształceniem, bądź na podstawie systematycznej nauki szkolnej; zdobycie praw państwowych;
- bibliografia dotycząca istoty danego zawodu i szkolnictwa zawodowego (D o b r o w o l s k i, red., 1914).

Kolejne tomiki poradnika – w myśl założeń redakcji – miały być poświęcone omówieniu zawodów lekarskich, nauczycielskich, prawnych, ekonomicznych, urzędniczych, handlowych, przemysłowych, rzemieślniczych, artystycznych. Przy ustalaniu kolejności tomików kierowano się nie tyle logicznym podziałem i związkiem grup zawodowych, ile nagromadzonym materiałem i łatwością opracowania danej części. Zamierzano je wydawać co 2–4 miesiące, jednak wybuch I wojny światowej unicestwił ten zamysł. Koncepcja nie doczekała się swojej realizacji także w latach II Rzeczypospolitej, chociaż z powodzeniem publikacja taka mogłaby pretendować do miana encyklopedii zawodów, wzbogacona zaktualizowanymi informacjami o szkolnictwie zawodowym, jego rodzajach i kosztach kształcenia. W niepodległej Polsce autorzy niektórych opracowań wydali je staraniem Polskiego Towarzystwa Eugenicznego, w formie popularnych poradników zawodoznawczych, które adresowano przede wszystkim do młodzieży, nauczycieli, a także do rodziców (zob. m.in. F l e s z y ń s k i, 1927; Ł o p u s z a ń s k i, 1927; P e ł c z y ń s k i, 1927).

Należy więc stwierdzić, że u progu II Rzeczypospolitej istniała dość zasobna literatura zawodoznawcza, można było odnotować dobrze zapowiadające się przykłady praktycznych działań poradniczych, a nade wszystko działali wówczas gorący zwolennicy psychotechniki, którzy wnieśli znaczący wkład w rozwój zawodoznawstwa w Polsce w latach 1918–1939.

Elementy zawodoznawstwa w teorii i praktyce poradnictwa zawodowego

Pierwsze porady zawodowe opierały się przede wszystkim na analizie fizycznych właściwości jednostki. Brano więc pod uwagę typ budowy ciała, wzrost, wagę, siłę mięśni itp., jako podstawowe cechy anatomiczne. Najwłaściwszych ilustracji tegoż dostarcza pierwsza w Polsce Poradnia Zawodowa przy Towarzystwie „Patronat nad Polską Młodzieżą Rzemieślniczą i Przemysłową” (1917). Organizator i kierownik tej placówki Wacław H a u s z y l d (1917) opracował na jej potrzeby alfabetyczny wykaz rzemioł obejmujący 112 pozycji, nadając mu charakter wyboru: *Kim pragniesz zostać*. Kandydat po dokonaniu wyboru określonego rzemiosła poddawany był badaniu lekarskiemu, które obejmowało: wywiad na temat przebytych chorób, obciążeń dziedzicznych, szczepienia ospy; ocenę cech anatomicznych (ogłąd) oraz wymowy. Całość karty lekarskiej kandydata zamykała opinia wyrażona jednym słowem: „zdalny” lub „niezdalny” do pracy w wybranym przez siebie zawodzie. W. H a u s z y l d (1918), opracowując koncepcję kształcenia rzemieślników w Polsce, stwierdzał: „[...] zawsze przy wyborze zawodu należy brać pod uwagę skłonności chłopca i zainteresowania, jego zasób wiadomości szkolnych i rozwój fizyczny”.

Stopniowo zaczęto uznawać, iż w wielu zawodach decydujące powinny być nie tyle cechy anatomiczne, ile sprawność narządów zmysłów, zręczność, koordynacja ruchów itp. Właściwości systemu nerwowego, zdolności stały się kryterium wyboru zawodu. Testy inteligencji, przy których zastosowaniu różnicowano kandydatów według uzdolnień ogólnych, ugruntowały się w praktyce poradnictwa. Wzmógł się ruch testowy, towarzyszący upowszechniającej się psychotechnice, doprowadził do wypracowania różnych testów specjalnych, wykrywających tylko szczególnie, określone właściwości jednostki.

W połowie lat dwudziestych w polskich poradniach powszechnie stosowane były testy znormalizowane w Instytucie Psychotechnicznym w Krako-

wie ⁴, testy specjalne badające pogranicze inteligencji i sprawności ⁵. Dla tych samych celów stosowano wiele aparatów i urządzeń zarówno twórców rodzimych, jak i obcych.

W pierwszych poradniach zajęto się również naukową analizą relacji „człowiek – praca”, aby zdrowy i zdolny człowiek mógł wykonywać swoją pracę w sposób optymalny.

Wyniki szczegółowych badań psychotechnicznych służyły do sporządzenia profilu psychologicznego osoby badanej, który porównywano z profilem zawodu. Ten ostatni opracowywano za pomocą kwestionariuszy na podstawie obserwacji szkolno-warsztatowej oraz stanowisk pracy fabrycznej. Badania prowadzone na stanowiskach pracy obejmowały takie czynniki, jak: właściwa instrukcja, celowość pracy i środków, przeszkody w pracy, sposoby analizowania ruchów, określenie znużenia, określenie mechanicznego skutku pracy człowieka.

Zdrowie a zawód – to problem, który nurtował zarówno autorów poradników, jak i lekarzy fabrycznych, chcących ograniczyć wypadkowość przy pracy, zachorowalność pracowników, oraz lekarzy szkolnych, zgłaszających niepokojące fakty dokonywania przez młodzież niewłaściwego wyboru zawodu. W konsekwencji powołano komisję działającą z ramienia Instytutu Psychotechnicznego w Warszawie w celu opracowania materiałów nieodzwonnych w poradnictwie zawodowym.

Komisja w składzie: K. Stołyhwo – przewodniczący oraz członkowie: J. Cygielstrejch, W. Hauszyld, S. Kopczyński, P. Macewicz, S. Makowski, opracowała wyniki badań i opublikowała je w książce *Zestawienie braków fizycznych i stanów patologicznych w zakresie zawodoznawstwa* (1929). W pracy wymieniono 220 zawodów męskich i 116 żeńskich z równoczesnym wykazem braków fizycznych i zmian chorobowych, wyodrębniając 7 działów: stan ogólny, narządy zmysłów, układ kostny, układ stawowy, układ mięśniowy,

⁴Były to: testy Bineta w przeróbce Thermana, testy Otisa w przeróbce Biegeleisena, testy Baley dla młodzieży wyższych klas szkół powszechnych, testy Thomsona, testy Beta apelujące do nielingwistycznych stron inteligencji.

⁵Spośród testów specjalnych badających pogranicze inteligencji i sprawności stosowano: testy Giesego, Dunajewskiego, Kraepellina, Poppelreutera, Rossolimo, Piotrkowskiego, Masselona.

układ nerwowy, narządy wewnętrzne. Publikacja ta była zalecana przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wszystkim szkołom do wykorzystania w pracy poradniczej oraz przez Ministerstwo Pracy i Opieki do zastosowania w urzędach pośrednictwa i biurach zatrudnienia. Rozkolportowana została w całym kraju. Redakcja zwracała się z apelem, aby korzystający z niej nadsyłali uwagi w celu udoskonalenia następnego wydania.

Podkreślając walory *Zestawienia...*, należy przypomnieć ⁶, że poprzedziły je publikacje T. Jąroszyńskiego i W. Hauszylda, wzorowane częściowo na holenderskiej tablicy Van der Elsta (*Tablica wyboru...*, 1927), w których mocno podkreślony został pedagogiczny aspekt poradnictwa.

W. Hauszyld, nieobojętny na losy młodzieży pozbawionej wysoko zorganizowanej szkoły powszechnej, z troską zwracał się do nauczycieli, opiekunów, rodziców i lekarzy, prosząc o poznanie zamiłowań dzieci, pokierowanie ich losami. Licząc się z brakiem materiałów poradniczych, zamieszczał w swych pracach liczne zestawienia, wykazy zawodów poklasyfikowanych w grupy, zestawił tablice wyboru zawodu w zależności od fizjologicznych i fizycznych właściwości jednostki, załączył zestawienie zawodów możliwych do wykonywania przy równoczesnym kalectwie. Cennym materiałem dla nauczycieli i młodzieży były psychogramy zawodów rzemieślniczych ⁷, opracowane na podstawie tłumaczenia rozpraw J. Fontegne'a (1921).

Psychogram, zwany typem normalnym terminatora w określanym rzemiośle, zawierał informacje ujęte w następujący schemat:

- zdatność fizyczna (cechy anatomiczne);
- konieczność odradzania zawodu (wady fizyczne i skłonności chorobowe);
- zdolność psychiczna i umysłowa (stan zmysłów i inteligencja);
- zdolności moralne (przystosowanie do innych);
- wiadomości szkolne (nacisk położono na wiedzę ogólną, będącą podłożem danego rzemiosła);
- zalety i niedogodności zawodu (stan zapotrzebowania na rynku pracy);
- terminowanie (pożądaný wiek do nauki, okres nauki);

⁶ Hauszyld, 1924, 1926; Jąroszyński, 1925.

⁷ Juliusz Fontegne był dyrektorem urzędu poradnictwa zawodowego w Ministerstwie Oświaty Publicznej w Paryżu. Jako praktyk i teoretyk odegrał znaczącą rolę w dziedzinie zawodoznawstwa; Fontegne, 1921.

- przyszłość i wydoskonalenie (kwota potrzebna do rozpoczęcia pracy w rzemiośle).

Konstrukcja psychogramów nie różniła się ze względu na rzemiosło. Każdy psychogram zawierał niezbędny zasób wiedzy o konkretnym rzemiośle i mógł być skutecznie wykorzystywany w szkolnej pracy poradniczej.

Problem systematycznej pracy w zakresie uświadomienia zawodowego uczniów w szkole podnosił nieustannie B. Biegeleisen-Żelazowski, włączając w tę działalność środowisko rodzinne dziecka oraz środowiska pracownicze. W umasowieniu badań selekcyjnych słusznie dostrzegał odhumanizowanie działalności poradniczej, czyli niemożność wnikania w indywidualność jednostki. Toteż domagał się, by nauczyciele prowadzili obserwację psychologiczną dziecka, której wyniki ułatwiłyby im pracę uświadamiającą, zindywidualizowaną, natomiast poradni zawodowej „arkusz obserwacyjny” dostarczyłby cennej wiedzy o dziecku i umożliwił udzielenie trafnej porady.

Poglądy B. Biegeleisena-Żelazowskiego były zbieżne z koncepcją J. Joteyko, która zalecała prowadzenie obserwacji psychologicznej dziecka od chwili jego wstąpienia do szkoły. Zebrane w ten sposób dane o inteligencji, zainteresowaniach, uczuciach, woli i charakterze ucznia, dołączone do ocen szkolnych i wyniku egzaminu selekcyjnego miały się składać w sumie na orzeczenie co do kierunku dalszego kształcenia. Warunkiem całego systemu selekcji – mocno zaakcentowanym przez Joteyko – miała być jednolita szkoła powszechna dla całej młodzieży oraz działanie psychologa szkolnego współpracującego na co dzień z nauczycielem.

Rzeczników psychologiczno-pedagogicznej obserwacji uczniów w szkole (dla celów poradnictwa) było wielu, m.in.: Stefan Baley z zespołem współpracowników na Uniwersytecie Warszawskim, Stefan Błachowski, Władysław Witwicki, Tadeusz Jaroszyński i inni. Karty indywidualności lub charakterystyki pozwalały poznać i określić zainteresowania, zamiłowania jednostki, które zaczęto traktować jako dodatkowe, nowe kryterium wyboru zawodu. Pedagogiczna wartość diagnozowania zamiłowań – skłonności – zainteresowań polegała na wyprowadzeniu zeń praktycznych wniosków.

Obserwacje osób na stanowiskach pracy dostarczały wciąż nowych spostrzeżeń, samo bowiem posiadanie określonych zdolności i zainteresowań nie

przesądza jeszcze o efektach pracy. Dostrzeżono więc inne, dodatkowe czynniki, takie jak: pracowitość, wytrwałość, opanowanie, stosunek do innych ludzi i samego siebie, wywierające niewątpliwie wpływ na działanie. I tak cechy charakteru stały się nowym kryterium wyboru zawodu. Aby je móc poznać, opracowywano schematy obserwacyjne (B a u m g a r t e n, 1931) oraz kwestionariusze osobowości⁸.

Szersze dyskusje w wielu krajach wywołał schemat obserwacyjny Franciszki Baumgarten (znany w Polsce w tłumaczeniu Marii Żebrowskiej), który ukazał się na łamach „Polskiego Archiwum Psychologii” (1931): *Schemat do interpretacji zachowania się osoby badanej podczas próby pracy*. Obserwacje przy zastosowaniu *Schematu...*, aczkolwiek wypaczały obraz badanego w warunkach laboratoryjnych, to przyczyniły się do uznania przez badaczy obserwacji za metodę poznawania jednostki w warunkach naturalnych – w domu, w szkole, w klasie, w terenie. W konsekwencji oczekiwano od nauczycieli pełnych charakterystyk uczniów dla celów poradnictwa. Dyskusje nad *Schematem...* Baumgarten nie pozostały bez wpływu na badaczy prowadzących analizy pracy fabrycznej i warsztatowej. Dostrzegając – zwłaszcza w pracy fabrycznej – zmienność warunków pracy, pod wpływem zmian technologii, co w konsekwencji wywołać miało zmienność zachowań pracownika, zaproponowali prowadzenie kartotek zawodowych, na których podstawie zamierzano opracować w przyszłości podręcznik zawodów. Uwzględniając czynnik zmienności pracy oraz zmienności zachowań, zwrócono uwagę na problem bezpieczeństwa pracy, nie tylko w rozumieniu ostrzegania przed wypadkami, ale – co ważniejsze – ograniczenia szkodliwych warunków pracy. Stopniowo więc zaczęto w relacji: człowiek – praca dostrzegać także istotność dostosowania (przekształcania) warunków pracy do wymagań człowieka.

Psychologowie-psychotechnicy, doradcy zawodowi oraz przedstawiciele naukowej organizacji pracy podkreślali potrzebę skoordynowania poczynań prowadzących do wszechstronnego zanalizowania całokształtu warunków pracy, przygotowania uczniów do wyboru zawodu, kształcenia zawodowego i pracy zawodowej. Dali temu wyraz podczas obrad I Ogólnopolskiej Konferen-

⁸Lee, Thorne, 1943. Kuder Preference Record From D. opracowany został w latach trzydziestych (1934–1935) w Ohio; Adams, 1945.

cji Psychotechnicznej w 1930 roku. Poradnictwo zawodowe i psychotechnika ma niemało osiągnąć w zakresie wzbogacania elementów zawodoznawstwa. Pomijając rozwój ilościowy placówek poradnictwa, uściślono i naukowo uzasadniono kryteria wyboru zawodu, rozwinięto badania w zakresie naukowej analizy zawodów, opracowując na tej podstawie psychogramy i profile zawodowe, dokonano klasyfikacji zawodów według wcześniej ustalonych nomenklatur. Dalszym etapem było opracowanie systemu zawodów szkoleniowych i dostosowanie doń struktury szkolnictwa i kształcenia zawodowego, co realizowano stopniowo, acz skutecznie w latach 1931–1934 (*Prace ustrojowe...*, 1933).

Nauki o pracy a zawodoznawstwo

Wychodząc z założenia, że badania nad zawodem i pracą stanowią o istocie zawodoznawstwa, należy stwierdzić wkład wielu nauk w budowanie jego teorii. Współcześni badacze stwierdzają, że głównym zadaniem zawodoznawstwa jest badanie, analiza i opisywanie zawodów, ze szczególnym uwzględnieniem analizy czynności zawodowych, warunków pracy oraz zadań pracowniczych. Reprezentują słuszny pogląd, że zawodoznawstwo, będące wiedzą o zawodach, stanowi podstawę budowania charakterystyk i profili zawodowych występujących w gospodarce narodowej, umożliwia klasyfikację zawodów i specjalności, określa kierunki i programy kształcenia zawodowego, wreszcie tworzy podwaliny orientacji zawodowej oraz poradnictwa zawodowego (W i a t r o w s k i, 1985, s. 60).

W dotychczasowych analizach genezy zawodoznawstwa, przednaukowych prób klasyfikacji zawodów, wydobywania elementów zawodoznawstwa z teorii i praktyki poradnictwa zawodowego zabrakło miejsca na wyeksponowanie istoty zawodoznawstwa – w pojęciu teorii naukowej.

Otóż przedmiotem zainteresowań naukowych psychologów doświadczalnych, którzy kierowali się maksymą: „każdy człowiek na właściwym stanowisku i dla każdego stanowiska odpowiedni człowiek”, było – z jednej strony

– wszechstronne poznawanie indywidualności jednostek, a z drugiej – poznawanie właściwości oraz cech różnych zawodów, nie pomijając kwestii rynku pracy. W wyniku badań zmierzających do analizy zawodów na podstawie obserwacji warsztatowej i fabrycznej dokonywano klasyfikacji zawodów. Znane psychotechnikom, lecz o znikomej przydatności praktycznej były klasyfikacje zaprezentowane przez Julberta, Taylora i Spilreina.

Spośród znanych na początku lat dwudziestych i uważanych wówczas za najlepszą była klasyfikacja zawodów według kryterium kwalifikacji Kurta Von Piorkowskiego. Piorkowski podzielił wszystkie zawody na 2 kategorie: zawody niewykwalifikowane (wyrobnicy, posłańcy, gońcy, roznosiciele gazet), czyli nie wymagające terminatorstwa czy specjalnego przygotowania, oraz zawody wykwalifikowane, wśród których z kolei wyróżnił 3 grupy: zawody wyspecjalizowane, średnie i wyższe. Praktyczna przydatność owej klasyfikacji wynikała z jej adekwatności do uznawanych wówczas kryteriów wyboru zawodu ukierunkowanych na jednostkę, a mianowicie – inteligencji i zdolności specjalnych.

Inny podział zaproponował J. F o n t è g n è (1921) kierujący się kryterium ergonomicznym, a więc wydatkowaniem energii przez człowieka na stanowisku pracy. Opracowana przez niego klasyfikacja ujmuje kolejno: zatrudnienia ciężkie, uciążliwe, wymagające określonej pozycji, wysokiej sprawności zmysłów: wzroku, słuchu, smaku, powonienia, dotyku oraz zatrudnienia; rzemiosła lekkie, nie wymagające wielkiej siły mięśniowej i nie narażające na ciągły wysiłek, choć nie zawsze zdrowe i łatwe. Przytoczona klasyfikacja jest nieostra, przyjęte kryterium ergonomiczne niejednolite i przybiera postać kryterium zdrowotnego.

Do bardziej znanych należała klasyfikacja zawodów wyższych Ottona Lipmana, skonstruowana przy zastosowaniu podwójnego kryterium: typ umysłowości oraz przedmiot, na który skierowana jest praca. Warto jeszcze wspomnieć o innych proponowanych klasyfikacjach, a zwłaszcza o ich kryteriach. I tak Kornilow podzielił zawody ze względu na rodzaj reakcji, Łazurski wziął za podstawę cechy osobowości, Adler i Baumgarten dokonali klasyfikacji z punktu widzenia skłonności indywidualnych ujawniających się w danym zawodzie (B a u m g a r t e n, 1924).

Różnorodność klasyfikacji zawodów była wyrazem dążeń ich twórców do dostosowania tychże do uznawanych w danym czasie (a przecież nieustannie bogacących się) kryteriów wyboru zawodu. Niezmiernie istotną sprawą była koordynacja działań poszczególnych ośrodków, w celu wypracowania pełnej klasyfikacji zawodów obowiązującej w Polsce. Laboratorium Psychotechniczne Patronatu nad Polską Młodzieżą Rzemieślniczą i Przemysłową w Warszawie opracowywało klasyfikację zawodów przemysłowych i rzemieślniczych (H a u s z y l d, 1926). Laboratorium Instytutu Psychotechnicznego w Krakowie gromadziło kartoteki zawodów rękodzielniczych i przemysłowych, komunikacyjnych oraz akademickich⁹. Pracownia Psychotechniczna Instytutu Porady Zawodowej w Katowicach specjalizowała się w badaniu zawodów wielkoprzemysłowych związanych z górnictwem i hutnictwem, zawodów komunikacyjnych i urzędniczych¹⁰. Instytut Psychotechniczny w Płocku gromadził wiedzę o zawodach związanych z rolnictwem i przetwórstwem rolno-spożywczym. Placówka w Łodzi zestawiała kartotekę zawodów związanych z przemysłem włókienniczym. Charakterystyki zawodów żeńskich (specyficznie kobiecych) opracowywała w celu ich klasyfikacji Centrala Poradni Zawodowych dla Dziewcząt Stowarzyszenia „Służba Obywatelska” w Warszawie¹¹. Ponadto w laboratoriach psychotechnicznych lotnictwa i kolejnictwa opracowywano wiedzę zawodoznawczą związaną z tymi działaniami życia gospodarczego. Wiedzę tę wykorzystywano w poszczególnych ośrodkach dla celów poradniczych, dokonując stałej weryfikacji charakterystyk zawodów.

Najwcześniej klasyfikacji zawodów dokonano w Laboratorium Instytutu Psychotechnicznego w Warszawie, korzystając z dorobku (kartotek i charakterystyk) gromadzonego przez W. Hauszylda (pierwszego dyrektora), a następnie Piotra Macewicza. Klasyfikacja ta służyła nie tylko poradniom warszawskim. P. Macewicz dysponując bogatym materiałem empirycznym oraz znajomością współczesnych mu klasyfikacji, zakładał opracowanie polskiej

⁹ Archiwum Państwowe miasta Krakowa i województwa krakowskiego. Wydz. MPA, sygn. 191-195.

¹⁰ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Katowicach. UWŚL., Wydz. OP, sygn. 774, 2663-2664.

¹¹ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Toruniu, zespół PKS, sygn. tymcz. 4 oraz sygn. tymcz. 1 i 3. Zob. także: K ą c z k o w s k a, 1935.

klasyfikacji zawodów, która odpowiadałaby następującym warunkom: uniwersalność, eliminacja, selektywność oraz przydatność w praktyce laboratoryjnej.

W myśl przyjętych założeń M a c e w i c z (1927b) wyodrębnił w klasyfikacji 5 grup zawodów. Pierwszą stanowią zawody nie wymagające kwalifikacji, a jedynie sprawności zmysłów: wzroku, słuchu, siły fizycznej i rozumienia poleceń. Druga grupa obejmuje zawody nawykowe, w których oprócz fachowego przygotowania niezbędny jest pewien rodzaj uwagi (ciągła, podzielna, rytmiczna, skupiona, przenośna), kwalifikujący badanego do określonego zawodu. W trzeciej grupie mieszczą się zawody wymagające specjalnego przygotowania z przewagą pracy ręcznej, a różniące się od zawodów z grupy drugiej tym, że przy wykonywaniu czynności intensywniej ujawniają się takie cechy, jak inteligencja, pamięć, uwaga, poczucie piękna itp. Do czwartej grupy należą zawody o specjalnym przygotowaniu, tzw. kwalifikowane, o przewadze pracy umysłowej. W poszczególnych zawodach dominuje inteligencja, pamięć, uwaga, dokładność czy poczucie piękna. Różnica jednak pomiędzy grupą czwartą a trzecią polega na przewadze pracy umysłowej nad ręczną. Piątą grupę stanowią zawody intelektualne; w jej ramach P. Macewicz wyróżnił, za O. Lipmanem, 3 podgrupy ze względu na rodzaj zaangażowanej inteligencji: naukowo-poznawczej, technicznej, artystycznej.

Przedstawiając wyniki prac nad klasyfikacją zawodów (na I Ogólnopolskiej Konferencji Psychotechnicznej), P. Macewicz podkreślił znaczną rozpiętość skali klasyfikacji – nie ma zawodu, który wykraczałby poza jej ramy, ponadto istnieją wyraźne granice pomiędzy poszczególnymi grupami, każdy zawód ma w niej określone miejsce.

Wzbogacając teorię zawodoznawstwa, M a c e w i c z (1927a) słusznie podkreślał społeczny sens tej wiedzy: „[...] wszak chodzi nie tylko o to, by drogą racjonalnego doboru, drogą najwłaściwszego wykorzystania uzdolnień powiększyć wydajność pracy [...], chodzi o rzecz nieporównanie ważniejszą, o to, by każdemu można było wskazać rodzaj pracy zadowalającej i odpowiedniej do jego sił [...] dać każdej jednostce prawo do własnej zawodowej drogi w życiu”. Domagał się ujawnienia – w drodze badań laboratoryjnych – ukrytych w jednostce możliwości oraz ich rozwijania.

Powołanie W. Hauszylda i P. Macewicza do pracy w Komisji MWRiOP nad przebudową szkolnictwa zawodowego w Polsce (1932–1934) było posunięciem słusznym, zważywszy na dorobek naukowy obu badaczy w dziedzinie zawodoznawstwa. Można zatem wnosić, że wypracowane charakterystyki zawodowe oraz schemat klasyfikacyjny zawodów znalazły zastosowanie w opracowaniu zestawienia zawodów szkoleniowych i systemu kształcenia zawodowego w Polsce, wdrażanego począwszy od roku szkolnego 1935/1936¹². Analiza zawodu, zdaniem wielu badaczy, winna obejmować jego istotę, rodzaje pracy i specjalności w każdym zawodzie, wymagania fizyczne i psychiczne, jakie wynikają z warunków pracy w danym zawodzie, warunki szkolenia zawodowego, perspektywy ekonomiczne. W analizie zawodów zatem partycypuje wiele nauk: fizjologia, psychologia, socjologia, pedagogika, ergonomia, ekonomia i inne.

Psychologiczna analiza zawodu zmierza do wyczerpujących odpowiedzi na pytania: jakie czynności wykonywane są w danym zawodzie oraz od jakich właściwości psychicznych i psychofizycznych zależne jest wykonywanie tych czynności, a zatem jakich właściwości potrzeba człowiekowi do wykonywania danego zawodu? Spośród metod psychologicznej analizy zawodów stosowano:

- metodę idealnego obrazu zawodu,
- metodę zwaną studium pracy,
- metodę obserwacji,
- metodę eksperymentalną.

Metodę ankiet realizowano w formie swobodnej charakterystyki, którą sporządzali fachowcy w danym zawodzie na temat właściwości i cech potrzebnych człowiekowi do wykonywania tego zawodu oraz w formie kwestionariusza, za pomocą którego starano się ustalić potrzebne właściwości zawodowe w ten sposób, że brano pod uwagę pisemne odpowiedzi fachowców na wiele pytań skierowanych do nich przez psychotechników, a także za pomocą ustnego wypytywania. Posługując się metodą obserwacji, psycholog nastawiał się na postrzeganie cudzej pracy, poprzedzone osobistym jej wykonaniem (co nazywano próbą pracy) i poparte autoobserwacją.

¹²Klasyfikacja szkół zawodowych w Polsce. Dz.U. MWRiOP 1933, nr 15, poz. 202.

Spośród metod eksperymentalnych stosowano technikę korelacji, przy której przyjmowano, tytułem próby, pewne właściwości jako ważne dla wykonywania danego zawodu; badano te właściwości u poszczególnych osób i obliczano korelację wyników badań z praktyką. Inną formą eksperymentu była technika błędnych i najwyższych wyczynów, zmierzająca do wykrycia właściwości potrzebnych w danym zawodzie przez badanie psychotechniczne osób najzdatniejszych i najmniej przydatnych, poprzez ustalenie zależności między właściwościami, które dana osoba posiada w wysokim stopniu, a powodzeniem lub niepowodzeniem w pracy.

Wybór metody zależy niewątpliwie od poddanego analizie zawodu oraz umiejętności badacza. W wyniku psychologicznej analizy zawodu otrzymuje się psychogram zawodowy, obejmujący spis właściwości niezbędnych, pożądanych dla danego zawodu lub wykluczających jego wykonywanie. Efektem końcowym jest psychogram w formie profilu psychologicznego, uwzględniającego nie tylko jakość, ale i stopień nasilenia właściwości psychicznych, wymaganych w danym zawodzie.

Poznanie zawodu obejmuje analizę technicznych i fizycznych warunków pracy, właściwości fizycznych kandydata, jakich dany zawód wymaga, niebezpieczeństwa dla zdrowia itp. Psychotechnicy poddawali badaniom wpływy otoczenia – środowiska pracy na jej jakość, a więc: normy przestrzenne, zanieczyszczenia fizyczne i chemiczne, oświetlenie, barwa pomieszczeń, temperatura, wilgotność itp., określali normy oraz granice krytyczne. Badaniami objęto także wpływy okresowe na rodzaj i jakość pracy, czyli okres dnia, dni tygodnia, dni miesiąca, okres roku – wykorzystując obserwacje i obliczenia statystyczne. Diagnozy sugerowały stosowanie środków zapobiegawczych, takich jak: unormowane przerwy w pracy, plakaty ostrzegawcze, komunikaty podawane przez radiowęzły, urządzenia ochronne.

Wśród czynników zewnętrznych psychotechników interesował rytm pracy (J a s t r z ę b s k i, 1926; D e m i a n o w s k i, 1920) w rozumieniu ruchów wykonywanych w trakcie pracy (tzw. gimnastyka pracy) oraz w konstrukcji i działaniu maszyn. Nie pomijano w badaniach kwestii płac, nagród ambicjonalnych, stosunku kierownik – podwładny, tak bardzo istotnych dla motywacji do pracy.

Badania podmiotu pracującego oraz przedmiotu pracy wprowadziły do hal fabrycznych laboratoria przenośne i spowodowały, że psychotechnicy coraz częściej udzielali instrukcji, ułatwiali przepływ informacji, badali celowość urządzeń i narzędzi oraz przeszkody w pracy. Psychotechników interesowały warunki poza pracą, a więc osiedla robotnicze, mieszkania i ich wyposażenie, formy spędzania czasu wolnego, normy żywieniowe itp.

Całokształt psychotechnicznych badań relacji: człowiek – praca przyczynił się do psychologicznej racjonalizacji pracy. Zwrócono uwagę na socjologiczne i psychospołeczne aspekty pracy jako nowe obszary badawcze innych nauk (P o r e b s k i, 1927). Podsumowując całość rozważań, należy podkreślić, że psychotechnika w ujęciu polskich jej promotorów (B. Biegeleisen-Żelazowski, J. Wojciechowski, W. Hauszyld) miała za zadanie m.in.: badanie cech zawodu oraz badanie zdolności zawodowych, winna zatem wyodrębnić w swym przedmiocie zawodoznawstwo, które wprawdzie niewiele ma wspólnego z psychologią, ale jest niezbędne do skorelowania indywidualnych cech zawodowych z określonymi funkcjami mieszczącymi się w danym zawodzie.

Rozwijająca się psychotechnika poszerzała zakres badań, toteż wymagała ponownego zdefiniowania. W połowie lat trzydziestych definiowano psychotechnikę jako dziedzinę psychologii zajmującą się pracą ludzką, rozpatrując ją ze stanowiska podmiotu pracującego, przedmiotu pracy i grupy społecznej. Stopniowo psychotechnika od wąskiego, instrumentalnego traktowania zagadnień wzajemnych realizacji między człowiekiem i pracą przechodziła do szerokiego ujęcia problematyki, co zapewniło jej rozwój w wielce pojemną naukę o pracy.

Dyskusje w końcu lat trzydziestych prowadzone bądź to na łamach „Psychotechniki”, bądź na posiedzeniach Polskiego Towarzystwa Psychotechnicznego czy w kręgach naukowej organizacji pracy odzwierciedlały ferment umysłowy i świadomość potrzeby określenia nowego zakresu badawczego psychotechniki (B ł o Ń s k a, 1982).

Coraz szersze grono uczonych odchodziło od tradycyjnego rozumienia psychotechniki, nadając temu pojęciu nowe znaczenie i zakres integralnie ujmujący wieloaspektowy charakter pracy, co decydowało o przekształceniu psychotechniki w psychologię pracy. Zawodoznawstwo zaś utrzymało się

w obrębie tej nowej dyscypliny jako jeden z podstawowych jej działów (Biegeleisen - Żelazowski, 1948).

Bibliografia

- A d a m s C. R., 1945: *Manual of Directions for Using and Interpreting the Personal Audit*. Chicago.
- A l e m b e r t D., 1945: *Wstęp do Encyklopedii*. Oprac. T. K o t a r b i Ń s k i. Warszawa.
- B a c o n F., 1638: *Novum organum scientiarum (1620). Dignité et accroissement des sciences*. In: *Ceuvres philosophiques, morales et politiques*. Paris.
- B a u m g a r t e n F., 1924: *Arbeitswissenschaft und Psychotechnik in Russland*. Berlin.
- B a u m g a r t e n F., 1991: *Schemat obserwacyjny osoby badanej podczas próby pracy*. „Polskie Archiwum Psychologii”, T. 3.
- B i e g e l e i s e n - Ż e l a z o w s k i B., 1948: *Co to jest psychologia pracy*. „Psychologia i Higiena Psychiczna Pracy”, nr 1.
- B l o Ń s k a W., 1977: *Rozwój poradnictwa zawodowego i jego społeczno-pedagogiczne funkcje w Polsce w latach 1918-1939*. Katowice [maszynopis pracy doktorskiej].
- B l o Ń s k a W., 1982: *Działalność instytutów psychotechnicznych w Polsce okresu Drugiej Rzeczypospolitej*. W: *Pedagogika pracy - problematyka i przegląd badań*. Red. T. N o w a c k i. Warszawa.
- D e m i a n o w s k i A., 1920: *Badania eksperymentalne nad uwagą telegrafistów kolejowych*. Lwów.
- D o b r o w o l s k i S., red., 1914: *Poradnik przy wyborze zawodu. Rolnictwo - Ogrodnictwo - Leśnictwo - Melioracje rolne - Miernictwo*. Warszawa.
- F l e s z y Ń s k i K., 1927: *O zawodzie prawnika*. Warszawa.
- F o n t é g n é J., 1921: *L'Orientation professionnelle*. Paris.
- H a u s z y l d W., 1917: *Poradnik dla młodzieży rzemieślniczej*. Warszawa.
- H a u s z y l d W., 1918: *Kształcenie zawodowe*. Warszawa.
- H a u s z y l d W., 1924a: *Poradnictwo w zakresie wyboru zawodu*. Warszawa.
- H a u s z y l d W., 1924b: *Wybór zawodu. Metoda i organizacja badań*. Warszawa.
- H a u s z y l d W., 1926: *Poradnictwo w zakresie wyboru zawodu na podstawie doświadczeń psychologii i fizjologii pracy*. Warszawa.
- J a r o s z y Ń s k i T., 1925: *Metody badań psychologicznych w szkole. Wskazówki dla lekarzy szkolnych oraz pedagogów*. Warszawa.
- J a s t r z e b s k i W., 1926: *Organizacja pracy fizycznej*. Kraków.
- K o s t r o w i c k a I., L a n d a u Z., T o m a s z e w s k i J., 1976: *Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku*. Warszawa.
- K r z y w i c k i L., [b.r.i.m.w.]: *Typy zawodowe*. „Prawda”, T. 7.
Kurs systematyczny antropologii. Rasy psychiczne, 1902. Warszawa.
- L e e E. B., T h o r n e L. P., 1943: *Occupational Interest Inventory*. California.
- L o p u s z a Ń s k i T., 1927: *Zawód nauczycielski*. Warszawa
- M a c e w i c z P., 1927a: *O klasyfikacji zawodów*. „Psychotechnika”, nr 4.
- M a c e w i c z P., 1927b: *Schemat klasyfikacji zawodów*. „Psychotechnika”, nr 4.

- Modrzewski A. F., 1953: *Dzieła wszystkie*. T. 1: *O poprawie Rzeczypospolitej*. Przel. E. Jędrkiewicz. Wstęp L. Kurdybacha. Warszawa.
- Nowacki T., 1967: *Szkice z dziejów kształcenia zawodowego do początków XIX wieku*. Warszawa. *O pracy*, 1862. Nakładem autora i spółki. „Biblioteka Ludowa” J. I. Kraszewskiego. Warszawa.
- Pelczyński T., 1927: *O zawodzie oficera*. Warszawa.
- Porębski E., 1927: *Wykład psychotechniki*. Warszawa.
- Prace ustrojowe w dziedzinie przebudowy szkolnictwa zawodowego*, 1933. „Oświata i Wychowanie”, nr 2-3.
- Spencer H., 1879: *O wychowania umysłowym, moralnym i fizycznym*, Przel. M. Siemira dzki. Warszawa.
- Tablica wyboru zawodów rzemieślniczych Van der Elsta w przekładzie S. M. Studenckiego*, 1927. Wkładka do pierwszego numeru „Psychotechniki”.
- Taylor F. W., 1903: *Shop management*.
- Taylor F. W., 1911: *The Principles of Scientific Management*.
- Tchórzniccki F., 1891: *Listy do młodzieńca o wyborze stanu*. Warszawa.
- Truchim S., 1936: *Geneza szkół realnych w Wielkim Księstwie Poznańskim*. Warszawa.
- Wernic H., 1898: *Co i jak robią rzemieślnicy. Poradnik przy wyborze powołania*. Warszawa.
- Wiatrowski Z., 1985: *Pedagogika pracy w zarysie*. Warszawa.